

УКРАЇНСЬКЕ ПОДНІПРОВ'Є В С.САРНИЦЬКОГО «ОПИСІ ДАВНЬОЇ ТА НОВОЇ ПОЛЬЩІ» (1585)

Стаття присвячена аналізу опису українського Подніпров'я в маловідомому латиномовному історико-географічному творі С.Сарницького «Опис давньої та нової Польщі» (1585). Зауважено, що трактат уперше озвучив численні елементарні «цеглинки» багатьох літературних штампів, які згодом набудуть ознак «природності» та апріорного сприйняття певних ознак України взагалі і її подніпровських теренів зокрема.

«**П**рекрасне XVI століття»¹, поза іншим, виразно позначене й картографічним бумом, міцно пов'язаним із ширшим історичним феноменом Великих географічних відкриттів. З точки зору історичного джерелознавства можна зауважити, що друковані мапи взагалі можуть претендувати на першість, принаймні за значущістю, з-поміж масових візуальних джерел, з якими запізналося людство за доби раннього Нового часу. Віддали належне карті і тогочасні історики, які саме у цей період зробили використання картографічних матеріалів звичним елементом історіографічної практики.

Саме на цій ділянці тогочасної «вченості» *Станіслав Сарницький* (бл.1532 – 23.IX.1597) зробив прорив, який ще дуже мало оцінений історіографічною традицією України. До речі, цей малознаний в Україні автор походив з польсько-українського прикордоння (Холмщини) та бувало підписувався як «шляхтич руський» («фроксоланський»). Знаний він здебільшого як не дуже успішний претендент на роль офіційного історіографа Речі Посполитої.

Аналізований тут С.Сарницького «Опис давньої та нової Польщі» (Краків, 1585)² мав принаймні три вже уведених у «науковий обіг» джерела до «цілого» тексту (поза популярною античною лектурою та принагідними посиланнями на сучасну літературу при конкретному гаслі). Це карта Польщі-Сарматії В.Гродецького, «Полонія» М.Кромера та «Опис європейської Сарматії» А.Гваньїні. Утім, особливо слід відзначити, що найоригінальнішу частину праці склали матеріали комісії люстрації (ревізії) земель українського прикордоння (руського та подільського воєводств), що працювала в 1576 р. під керівництвом ще одного примітного діяча польсько-українського

прикордоння – Яна Сененського з Помор'ян (пом.1598/1599) – жарновецького, а згодом львівського каштеляна (з 1584 р.), зрештою воєводи подільського (з 1588 р.), відомого ще як активний протестант та прихильник Люблінської унії 1569 р. (уважав за доцільну також й унію з Московським царством шляхом обрання на польський престол царя Федора Івановича). Вірогідно саме він фінансував видання «Опис'у...» Сарницького.

Твір відкриває передмова «Автор до читачів» (де Сарницький славить «Лехію», могутній скіпетр якої міцно тримає Литву, Лівонію, Русь та Пруссію), яку продовжує присвята «святому та ясновельможному Королівству», далі йде «вступ», що містить три статті про античні народи. Наступний параграф «Про кордони давньої Сарматії» переповідає вістки авторів античності, що стосувалися земель, яких сягають кордони сучасної йому Речі Посполитої, тут же окреслені вісім таких кордонів (з них 4-й – «від Підгайців до Східної Русі» та 5-й – «від Хотина і Валахії» – схематично «проведені» українськими територіями). Зрештою, Сарницький переходить до основної частини своєї праці – покажчика міст та інших топонімів країни (з коротким, часто зведеним лише до назви, чи розлогішим описом кожного), укладеного за абеткою (розділи «А», «В», «С» і т.д.)³.

«Українські» гасла «Опису» складають визначну частину цілого тексту, яка явно перевершує за обсягом матеріали про інші коронні краї. Досі лише дуже незначна їх частина опрацьовувалася українськими істориками. Широко відомі лише фрагмент про Київ, перекладений російською мовою у виданні «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (К., 1874) та інформації про козаків використані, зокрема, А.Стороженко та М.Грушевським.

Цілий згаданий покажчик має розлогу «всепояснюючу» назву «*Покажчик карти Сарматії разом з містами, горами, річками, лісами, пустелями та іншими знатними місцями, як розташовані та на якій відстані, з наведенням даних про довготу та широту і від елемента до елемента за образом хреста при боці згаданої карти* [мова про мапу В.Гродецького – Д.В.] *та, як прийнято, стуляючи-розсікаючи оголошується*». Отже, класифікацію своїх «нарративних героїв» подав сам автор. Зауважимо, що значна частина міст (чи такі «знатних місць»?) згаданих у Сарницького – це шляхетські резиденції. Їх згадка надихає автора на генеалогічно-панегіричні мікроновели, розлогість яких зазвичай залежить від значення того чи іншого шляхетського дому та особистих симпатій оповідача.

Крім вже готових «штампів» оповідання, почерпнутих у античних та сучасних попередників, а також генеалогічно-геральдичних інформацій, Сарницький, цілком традиційно для ренесансного вченого з гуманістичним типом освіти, широко залучає «філологічні» пояснення, зокрема, при тлумаченні походження топонімів. Метод «співзвучності» він застосовує доволі прямолінійно (Остріг – від назви племені остроготів, Бескид – від іншого племені бесів і т.д.), нерідко і явно притягує за вуха таку співзвучність (наприклад, коли пише: «І звучання імені Кістобоків не дисонує з назвою Буг»). Зауважу, що в «осажденні» на місцевості певних античних народів, міст або героїв була прямо зацікавлена й все та ж генеалогія, яка швидко вводила цю інформацію у відповідні родоводи.

Зрештою, буває, що Сарницький переводить у текстову форму візуальні образи, які почерпнуті або з мапи Гродецького, або, можливо, і з особистого досвіду. Дивись, наприклад, інформацію про Брест – *«Місто багатолюдне при злитті Бугу та Мухівця в самому трикутнику, трикутну фігуру утворює».*

Не гребує Сарницький і народною творчістю, фольклорними джерелами. Ось наприклад, при оповіді про м. Бучач, згадавши про славу місцевої породи коней, він пише: *«Звідси прислів'я поширене: кінь Бучацького табуна».*

З усної традиції можуть походити й «економічні» інформації про природу місцевого багатства – корисні копалини, локальні промисли-виробництва, торгівлю тощо. Ось наприклад, все при тому ж Бучачі записано: *«В області цій, кажуть, знаходяться жили золота, які ніби пісок виблискують у воді струмка, що зі скель крутих спадає бурним потоком».*

Наведені Сарницьким географічні координати (їх при собі не мають лише поодинокі гасла) зазвичай різняться із сучасними обрахунками. Втім, у не рідкому випадку відсутності жодної іншої інформації про згаданий топонім, за ними, здебільшого, таки вдається його локалізувати.

Утім, звернемося безпосередньо до аналізу гасел Сарницького, які представляють цікаві тут терени українського Подніпров'я. Відповідні матеріали подаємо за абеткою (латинською)⁴.

Відкриває добірку наддніпрянських гасел «Опису» *Білгород*⁵. Причому, він потрапляє до нашої добірки завдяки оригінальній помилці. Справа в тому, що Сарницький хибно локалізує місцезнаходження міста – у гирлі Дніпра, а не Дністра, принагідно ще й дискутуючи з Кромером, який таки правильно вважав Білгород дністровським.

Аватор «Опису» відзначає велике транзитне значення цього міського осередку на суходільному «Очаківському» караванному шляху. Причому Сарницький зазначає, що саме останній є класичною ціллю нападів українських козаків, яким тут найлегше шукати «язиків», поінформованих у задумах турецько-татарської сторони.

Взагалі, це гасло книги найбільш інформативне щодо козацтва, яке подається передусім як сторожа, розвідка боєм, громовідвід для гарячої молоді та школа війни для неї («Відтак, коли наші якимось шляхом захопити бранців намагаються, щоб від них дізнатись який насправді ворогів задум, як обидва в Туреччині [та] Скіфії⁶ поведуться, тоді до того самого шляху рід певних вояків найлегшого озброєння для сутичок придатного, яких Козаками звать, висувають і таким чином з подорожніх захопити когось мають змогу та до начальників своїх швидко та квалітивно прибігти назад, але неодноразово назад шию обертають, видивляючись чи ніхто їх слідів не помітив та в погоню за головами їх не кинувся. Дійсно, нерідко кістки не так випадають, як забажав, та часто-густо з ловця роблять бранця. І на питання чому, отже, плямують сумнівом Марса⁷, [іх] від себе відкидають, відповідають зазвичай: Добре, кажуть, коли [навіть] ніякої користі звідти не отримати, якщо молодь часу мого, за тими [мирними] угодами втихомирена, задоволена все таки більш-менш і то нехай⁸. У змаганнях це ніби майбутнє є⁹, якщо навіть між тим до рук скіфських потрапляють, ніхто про те не дізнається¹⁰»).

Згадує Сарницький і часи (з-перед 1484 р.), коли Білгород ще не належав туркам і був жвавим перевалочним пунктом збуту для пшениці з Поділля. Знає автор «Опису», що її аж до Кіпру вивозили. Ці згадки прадавнього стану речей у Сарницького пов'язані з тим, що про свої «законні» історичні права на Дніпровсько-Дністровське межиріччя сучасна йому Річ Посполита зовсім не забула.

Наступним цікавим тут гаслом «Опису» є *Баня Вітовтова*¹¹, де є зруйноване укріплення та «нині джерельце лише гарне, де вояки військовий стан мають та тіла відновлюють зазвичай». Як «сусідній» з «банею» Сарницьким позначений й інший топонім, що зберігав спомин про згаданого великого литовського князя – *Міст Вітовтов*¹².

Далі йде наддніпрянський *Брусилів*¹³. Він явно потребував для автота уточнення щодо свого місцерозташування («при Борисфені між Коростишевим та Києвом»).

Стаття про *Південний Буг* (цю річку, на відміну від *Бугу-Західного Бугу*, названо *Бог*) дозволила автору «Опису» проявити свою анти-

кознавчу ерудицію, згадавши дані Геродота та Птоломея. Назву «Бог» він пов'язує з культом річок у «древніх людей». Достатньо точно окреслено течію Пд. Бугу. Тут Сарницькому випадає нагода зафіксувати для сучасної науки «географічне відкриття» свого протектора Я.Сененьського – Південний Буг впадає не до Дніпра (як у Гродецького та Кромера), а прямо до Чорного моря, точніше його затоки-лиману.

Про *Білу Церкву*, крім географічного розташування, Сарницький зауважив її нараженість на татарські напади. Причому висловився тут дуже афористично – «Часто сюди скіфи навідуються, як пси заглядають на кухню».

Далі є згадка – лише за географічними координатами – *Чорнобіля*¹⁴.

При гаслі *Катаракти* (античний термін для позначення річкових порогів) маємо лише вказівку на відстань дніпрових порогів від Канева, щодо докладнішої інформації Сарницький відсилає до гасел «Пороги» та «Борисфен». Утім, тут не гріх буде, зайвий раз акцентувати на згадці саме «Канева» як місця від якого лічать відстань до Порогів (міцний зв'язок Канева із Запоріжжям не раз зазначений і в інших першоджерелах). До речі, текст гасла *Канів*¹⁵ з «Опису» – «Укріплення козаками переповнене, при Борисфені, у напрямку Порогів» – лише повторює-розгортає мотив зв'язку цього міста із Запоріжжям.

Інформація Сарницького про *Черкаси* знову «антикізована». Його «черкаси» є «рештками давніх Кимврів, яких Гомер Кіммерійцями кличе». Тут таки автор «Опису» переповідає відомості про сучасних йому північнокавказьких «черкасів»-черкесів: «релігія у них здебільшого Магометанська».

Наголосимо, тут мова явно про черкасів-черкесів узагалі, себто як тих що мешкають у наддніпрянських Черкасах, так і у власне Черкесії на Північному Кавказі. А північнокавказькі черкеси (оті «здебільшого») на той час вже справді були переважно ісламізовані.

Отже, популярне ще з XIX ст. (здається, з подачі П.Куліша) твердження, що Сарницький уважав мешканців Черкас або й попросту українських козаків за, здебільшого, мусульман є цілком хибним. Про те, що інформація автора про наддніпрянські Черкаси цілком зліплена з книжково-легендарного, а не реального, матеріалу свідчить і наступний пасаж: «Жінки майже як чоловіки війни обов'язок у них приймають». Гадаємо, йдеться не про реальних черкесів-черкасців, а про уявних кимврів-кіммерійців, до яких припасовані античні вістки про амазонок. Відстань до Черкас Сарницький лічить від Києва, зайвий раз наголошуючи на пріоритетності цього напрямку локальної комунікації.

Острів *Хортиця*¹⁶ на Дніпрі знаний Сарницькому як «славною героя Вишневецького військового господарство». Там бо цей Байда «осідок та опорний пункт свій міцний заклав». Відстань до Хортиці автор лічить від Києва.

Далі йде *Чернігів* окреслений як «замок Московітів підкріплений сильною залогою», що розташований на річці Десні, яка плине з району Києва. Фіксує Сарницький і відстань від Києва до Чернігова – 30 миль за Гваньїні, а «люстратори подають 24».

Для *Чорного лісу* (далі Сарницький ще двічі виводить його під окремими гаслами, вірогідно він мав кілька згадок про цей ліс з різним правописом та координатами) автор «Опису» подає ще й іншу назву – Печеніги (Печимегі). Як літератор-ерудит тут він додав, що «є ще Чорноліс другий в селі Кохановського-поета в Сандомирській провінції». З дублетних гасел згодом дізнаємося, що тут скіфи-татари «ховаються зазвичай, вторгаючись в області наші» та за Бернардом Ваповським оповідає (при гаслі *Печеніги ліс*), що «тут осідок свій певчини давні мали».

Гасло *Дромус Ахілла*¹⁷ Сарницький цілком запозичує в античних географів, аби лише завважити «тут себе герой славнозвісний тренувати мав звичай». Себто йшлося про вказівку на зв'язок теренів вітчизни автора із відомим античним «брендом».

Далі йде загадкова *Десна річка* – «річка за Дніпром в районі Хортиці острова», та *Десна річка* – «з регіону Києва». На останній Сарницький локалізує прикордонні московські замки – Чернігів та Путивль (притока Десни – Сейм, на який власне стоїть Путивль йому невідома).

Цікаву інформацію містить гасло *Корсунь*. Його заснування чи то перезаснування (бо згадує автор і руїни колишнього «замку знатного») Сарницький приписує сучасному королю Стефану Баторію. Потребу побудови-відбудови міста він пов'язує із зручністю місця розташування. Останнє дозволяло прикрити від татарських нападів розгалуження Чорного шляху (у цьому розгалуженні автору навіть вбачається літера «К»).

Київ здобувся у Сарницького на розлогу і барвисту характеристику. Ця «столиця давня князів Русі» позначена для автора знаками дива та екзотики *a la* «край світу» («І як колись римляни про північні та індійські чудовиська та дива ширили [байки], ці руси щодо чуд та героїв своїх, яких багатирями, себто напівбогами, звать, інших запевнити намагаються»). Особливо вражають його перекази про київські печери

«які нібито на безмірному обшарі підземними ходами аж до Новгороду Великого, кажуть, тягнуться»), в яких спочивають неушкодженими тіла давніх володарів. Він зауважує, що місцеві тлумачать факт збереження мощів за знак святості місця (сам він тлумачить те саме специфічним мікрокліматом). Відтак, київські печери ваблять звідусіль велику кількість прочан. Крім цього, зауважує Сарницький і численність вірменської громади у Києві, співставну із такими самими у Львові та Кам'янці-Подільському. Відстань до міста він вилічує від Вільно-Вільнюса та Львова, що зайвий раз акцентує на важливості для киян саме цих ліній комунікації. Зрештою, додає двовірш про Київ «якогось вченого поета». Він оспівує давню славу міста та вояцьку доблесть сучасних киян:

Ім'я мав велике прекрасний Київ колись,

[А] загалом, коротко кажучи, ти вояків готуєш хоробрих.

Тут, принагідно, варто зауважити про суттєві хиби знаного російського перекладу цієї статті Сарницького про Київ з видання «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (К., 1874), яким широко послуговується вітчизняна історіографія до сьогодні.

Далі маємо знову топонім окреслений лише «географічно» – *Коростишів*¹⁸. Це місто на р. Тетерів («Фекерів»), на який, як знає Сарницький розташовані ще й Житомир та Чуднів.

Наступний *Канів*, що цікаво, позначений суто козацьким колоритом. Як пише Сарницький, це «укріплення козаками переповнене, при Борисфені, у напрямку Порогів».

Далі тему козацтва продовжує розлоге гасло *Кохане*¹⁹, побудоване за міркуваннями про Запоріжжя люстраторів 1576 р. Інформацію з нього широко спопуляризував згодом Й.Бельський (див. знаний розділ «Про Козаків» в його «Хроніці польській...» 1597 р. видання). Сарницький докладно описує місце розташування цього Кохане та його зручність для організації оборони – «в якому якби якась жменька вояків розташувалась, зручно можна завжди перекрити шлях татарам, які в обидва боки Дніпра переправляються, як на Кучманському, так і Кременецькому [бродах]²⁰, скільки б разів не випробовувались низовими козаками, які при зброї²¹ знаходяться, вони вільно переправляються зазвичай і турбують наші області». Зауважу, що, попри пристрасть до витлумачення співзвучностей у назвах, Сарницький не зробив з, вірогідно, тюркського «Кохане» українсько-польського «Кохання» – козацький «острів Кохання» (Сарницький «островом» Кохане ніде не називає) уже цілком на совісті Бельського та пізніших інтерпретаторів.

Тут таки, продовжуючи висвітлювати-популяризувати оборонні проекти комісії Я.Сененського, автор «Опису» зауважує, що «пишуть далі ті пани люстратори в своєму путівнику, що при р. Рось та Тисмениці та Ольшаниці та в інших річках є так само місця важкоприступні і т.д., де замки зводити закликають, і притому не мають Турки підстав через це скаржитися, так як вони обґрунтовують [свої скарги] зазвичай: повсякчас як при Тирі будь-які наші руїни відбудовуємо». Як бачимо, тут Сарницький подає цілий план освоєння правобережної Наддніпрянищини.

Міркування люстраторів автор «Опису» доповнює за рахунок власної історичної ерудиції, згадуючи численні історичні руїни наддніпрянських замків та діяння Давньої Русі – «Тим навіть засвідченою робиться історія про київське князівство, що чотириста років тому велике військо та потужні флоти з цього місця вниз за течією річки аж до Константинополя та найвіддаленіших [місць] доправляли зазвичай, при атакуванні східної імперії²²». Відтак, зауважує Сарницький, і нині для турків і татар, нових господарів гирла Дніпра – це дуже вразливе місце, яке їм приходиться найбільше стерегти.

Наступне значуще для нашої добірки гасло «Опису» – *Дніпро*. Цю могутню європейську річку Сарницький порівнює з Рейном та Дунаєм. Аби проілюструвати велич Борисфену він залучає історичний матеріал, згадуючи численні флоти суден «ріка-море» давньоруських київських князів («Олега та інших»), які з дніпрових берегів сягали Константинополя.

Далі подає дані про витoki Дніпра, його основні притоки (окремо праві і ліві), значущі міста на берегах річки та примітні острови на ній. Згадані й примітні переправи, але, можливо, помилково (переправи «Кременецька та Кучманська» знані на Пд. Бузі, на Дніпрі, окрім Сарницького, такі назви не подає жодне із відомих джерел), якими користуються татарські варвари-кочовики. Цим останнім на заваді стоять «низові козаки (вояки так прозивані), [котрі] на широких обшарах річкових берегів їх [татар] перехоплюють буває».

Згадав автор «Опису» і про *Очаків*²³ – «одне з найголовніших поселень скіфів²⁴». На нього, втім, як зауважив Сарницький, претендують і «наші» магнати – Язловецькі та Сенявські²⁵. Тут, таким чином, зайвий раз артикулюються польські претензії на все межиріччя Дніпра та Дністра. Причому, з Очаківим Сарницький тут не розпрощався. Далі за текстом у нього зустрічається ще гасло *Пасовиська Очаківські*, утім вже без подальших роз'яснень.

Далі маємо знову «географічне» гасло – *Остер річка*²⁶. Вона на схід «з району Києва в Борисфен себе вливає».

За ним йдуть ще два гідроніми, пов'язані із Дніпром – *Хорол*²⁷ та *Ольшаниця*²⁸. Про них автор завважує лише з якого боку кожна з річок впадає до «Борисфена».

Далі коротко, але досить цікаво згадано *Переяслав*. Це, за Сарницьким, «столиця [тут – резиденція удільних князів] колись Русі та супутник Києва».

З гасла про дніпрові *Пороги*, крім загальної характеристики цього природного явища, дізнаємося, що «за той поріг-рубіж за допомогою вояків-козаків переходять, [і] далі вже себе безпечними вважають від Скіфів». Отже, традиційний лоцманський промисел запорожців був знаний вже у другій половині XVI ст.

При гаслі *Прип'ять річка* Сарницький знову згадає античних певкинів. На берегах цієї річки він поміщає «колонію» останніх.

Далі, лише за координатами, окреслено *Житомир*. А при наступному гаслі *Звенигород річка*²⁹ зауважено, що то «осідок колись князів Русі».

Докладно, як ніхто інший у річпосполитській літературі, Сарницький оповів про татарські шляхи на Україні (цим він завдячує трудам люстраторів Я.Сененьського, про що прямо й каже у тексті). До речі, скорочений опис цих шляхів за люстрацією Я.Сененьського (чи таки вже за Сарницьким?) пізніше потрапив і на сторінки видання Гваньїні 1611 р.³⁰

Саме визначення поняття «шлях» для автора «Опису» є «дорогою звичною Скіфів, які турбують звичайно землі найплодучіші Русі, а також Поділля». Таких шляхів Сарницький знає «три головніших»: Кучманський, Чорний та Волоський. Їх опис він вважає справою вельми достойною, з огляду як на приклад люстраторів Я.Сененьського, так і на існування «античного взірця» такого роду діяльності – твір про шляхи римського імператора Антоніна Пія, «який книжку написав певну, в якій шляхи описав, що проклав Рим до націй варварських, щоб завойованих римлянами на той час пізнавши та вивчивши, можна було звідти повернутися на батьківщину, якби колись трапилося їм з рук ворога себе виривати». Пряме прирівнювання праць Я.Сененьського та римського імператора – мабуть найбільші лестощі автора «Опису» хлібодавцеві.

Шляхознавча праця корисна бранцям сучасних «варварів» – татар і турків, котрі «хоча могли б себе час від часу з кайданів самі виривати,

але через незнання краю [та] шляху повернення на батьківщину, віддають перевагу більш суворішій смерті, що рабство приносить, аніж втікши з каторги тієї в пустелях блукати або від диких звірів жертими бути». Але оті записки Сененського, як гадає Сарницький, дають полоняникам новий шанс – «надалі з цим, описаним люстраторами, хто завгодно зможе собі уявлення скласти про ці шляхи, щоб, якби колись з волі Господа Бога кого-небудь наступного захопили, знав може, в якому місці є вихід та яких проходів триматися належить, найкоротший шлях шукаючи зі своїх нещастя».

Далі автор «Опису» сумлінно передає усі відтинки (із позначенням відстані до кожного наступного пункту) Кучманського та Чорного шляхів. Цікаво, що перший він доводить зі Львова до Очакова (а не до Криму, як його прийнято змальовувати на сучасних історичних картах), а другий – зі Львова до Києва, а потім вздовж правого боку Дніпра до причорноморської Ольвії-Торговішти, звідки вже лиманом-морем до Очакова і далі (себто і тут маємо певні відміни від узвичаєного представлення «траси» цього шляху – порівняй, зокрема, з реконструкцією Яворницького³¹).

Себто ці два шляхи – складають такий собі завершений трикутник (можливо з цим пов'язана заувага наприкінці опису «діагонального» Кучманського шляху – «Ця дорога є найкоротша з усіх»). Волоський же шлях (через його кращу відомість або через його несподаність з двома першими?) окреслює Сарницький схематично, лише за шляховими населеними пунктами (за відстанями між ними пропонує звернутись прямо до записок люстраторів).

Завершує це взагалі найбільше гасло «Опису» мікро-параграф «*Про охорону проходу або шляху*» – справжня ода воїнам прикордонної сторожі, що змушує згадати фольклорні образи «застави богатирської»³². За Сарницьким, це дуже авторитетна та високопрофесійна військова структура із власною назвою «сторожа трьох шляхів або тридоріжжя» та суворим відбором кандидатів («над цими шляхами розвідниками лише мужів шляхетних, випробуваних чеснот ставлять»). Все їх життя – то добровільна жертва заради інших: «вони з власної волі та заради людей, ревність та життя своє щонайменше шкодуючи, різноманітні природні таланти старанно плекають та хитрощі ворога вивідують, а коли дізнаються про ворога приносять вістки урядникам замків та вождям військовим польовим, які дають знак знову збирати військо [і] одразу поспішають на зустріч тим виступити. І таким чином [на] Поділлі вдень і вночі війну продовжують до схилю цілого життя. О

мужі! [Вони] усі відношення найвинятковішого гідні». Годі казати, що цей літературний образ є явною предтечею характеристик «ідеальної козацької спільноти», канонізованим для кожного українця у гоголівському «Тарасі Бульбі».

Українці цікавим є також гасло *Синя вода* з «Опису» Сарницького. Останній під «Синьою водою» має не знану кожному українському медієвісту р. Синюху (ліва притока Пд.Бугу), а низку озер-лиманів при березі Чорного моря недалеко Перекопського перешийку Криму. Це, до речі, ставить під сумнів, принаймні, місце Синьоводської битви 1362 р. як воно визначається сучасною українською історіографією³³. До речі, в одноденному переході від Дніпра, на шляху від Тавані до Перекопу у середині XVII ст. згадується *Кѡкој*, топонім який звичайно інтерпретують як *Зелена долина*, але варіантом перекладу може бути і *Блакитна (Синя) долина*³⁴.

На те саме також працює і цікава характеристика Сарницьким Торговиці-Торговишти (див. нижче), яка у нього далека від званої під Уманню. Власне, Ф.Шабульдо також відзначав, що знана локалізація В.Антоновичем місця битви саме на Синюсі не має посилань на джерела та необхідної наукової аргументації³⁵. Отже, Вітовт у 1397 р. здійснив свій прорив по Дніпру на південь вже торованим шляхом?

Зауважив Сарницький і татарську переправу при Синіх водах. Здолавши її кримчаки рушали до Чорного лісу (від якого, як відомо автору «Опису», і отримав свою назву Чорний шлях). Тут вони переходили до повного зосередження військ, котрі вирушали в набіг на Україну.

Далі ще одне загадкове «географічне» гасло *Сотараб річка*. При ній «Житомир до Борисфену спадає».

За ним згадані ще два коротких географічних гасла-гідроніми – *Сула річка*³⁶ та *Самара річка*³⁷. Прикметне, що при згадці Сули Сарницький не забувся вказати, що саме тут «колони встановив» польський король Болеслав Хоробрий³⁸. Йдеться про знаний «історико-політичний міф» польської історіографії, в якому мова про те, що згаданий володар Польщі, опанувавши Русь і її столицю Київ, рушив далі і на самому кордоні «Сарматії», на річці Сулі, встановив прикордонні стовпи (за взірцем Геркулесових стовпів на Гібралтарі) – таку собі «природну» межу експансії поляків-«сарматів».

А гасло про *Тисменицю річку*³⁹ повертає нас до вищеописаних «синьоводських» гіпотез. Адже ця річка, за Сарницьким, «при Торговищі до Борисфену себе включає» (це хіба єдиний слід побутування

слов'янської назви річки, яку згодом остаточно витісняє гідронім тюркомовного походження – «Інгулець»).

За текстом «Опису» і наступна *Торговишта*-«Торговиця» є топонімом із «давньоруським» родоводом. Ось як Сарницький описує це місто: Торговишта «означає нашою мовою місце торгів, тому що там торгівельна факторія вельми знатна була, доки продовжувались ділові стосунки русів та греків⁴⁰». За координатами – це явно околиці Тавані – острову, історичного поселення та жвавого торгівельного пункту на нижньому Дніпрі.

Цікаво, що, майже одночасно із Сарницьким, Стрийковський у своїй хроніці (1582 р.) писав про Торговицю: “Targowice, ktorej i dziś w polach znak migów na uściu reki Bohu stoi”⁴¹ (нагадаю, що Пд. Буг, до Сарницького позначали як притоку Дніпра). Якщо пригадати ще Торговицю Михалона Литвина з барвистим описом античних руїн та порівнянням з Троєю⁴², гадаю, мова тут аж ніяк не може йти про сучасне с. *Торговицю* (Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.).

Тут варто зауважити, що модерних істориків сильно заплутали як «серійність» згаданої назви⁴³ (як писав сам Сарницький, аналогічний топонім є навіть в Румунії), так залишки золотоординського поселення в кіровоградській Торговиці⁴⁴. Відтак, аналізовані описи Стрийковського та Михалона Литвина сприймалися як помилки авторів XVI ст., зроблені через тогочасну необізнаність із південноукраїнськими землями. А характеристика «Торговиці» Сарницьким до аналізу проблеми досі взагалі не залучалась.

Гадаю, що і Сарницький, і Стрийковський, і Михалон Литвин не помиляються жодним чином. Вони під Торговицею розуміють залишки античної *Ольвії* («торжища борисфенитів») – нині це околиця с.Парутино (Очаківського р-ну Миколаївської обл.). Як бачимо, забуття цього «Щасливого» давньогрецького поліса за доби середньовіччя не було таким тотальним як досі прийнято вважати.

Далі маємо ще два наддніпрянських гасла – *Тарноватка річка*⁴⁵ та *Тисмен річка*⁴⁶ («інша ніж Тисмениця, бо та при Борисфені при Торговишті, ця [ж] при Акціумі або Гіпанісі»). Вони лише підтверджують попередній висновок, зроблений при аналізі гасла «Тисмениця», що й у другій половині XVI ст. у регіоні ще трималася слов'янська (давньоруська?) топоніміка. Втім, зауважимо, що ця назва не унікальна в регіоні, зокрема, на території сучасної Румунії з XIV ст. відомий монастир *Тисмана* (Tismana).

Останнє «запорізьке» гасло «Опису» присвячене *Томаківці*⁴⁷. За Сарницьким – це острів на Дніпрі, «де низові козаки ніби в замку найсильнішому тримаються впевнено». Тут зустрічаємося із загадковими річками «Тесмін» і «Фессин» («яка з Чорного лісу плине»)⁴⁸. Походження назви Томаківка він зв'язує з іменем «Томос»⁴⁹. Вірний принципу шукати античне коріння будь-якого неясного топоніму, Сарницький вважає, що острів, «можливо Томам, куди Овідія заслано було, зобов'язаний» своєю назвою.

Зрештою, вже традиційно замикають «літеру» короткі географічні гасла. Це *Трубіж*⁵⁰ та *Тогоро річка*⁵¹ («при якій Житомир, Чуднів»).

Останнім гаслом цієї добірки є *Зула річка*⁵². При останній Сарницький знову згадує короля Болеслава Хороброго «колони залізни» у гирлі наддніпрянської Сули, цю «окрасу межі Сарматії». Усе це йому потрібно, аби сказати, зрештою, «я також цим описом цієї [праці] межу роблю». Отже, яскраву «крапку» своєї книжки Сарницький також знайшов на Україні.

У підсумку зауважимо, що Станіслав Сарницький, який першим у річпосполитській науці здійснив повномасштабну спробу описати і вписати українські землі у загальнодержавний контекст (наративний образ країни), приділив теренам історичного Подніпров'я помітну увагу. Важливо і те, що при творенні своїх краєзнавчих замальовок, автор «Опису давньої та нової Польщі» інтегрував різномірні і розпорошені попередні «досягнення» у царинах географії, історії та красного письменства доступні його сучасникам.

Можна казати, що все це стало безпосередньою річпосполитською відповіддю на виклики доби Великих географічних відкриттів та численних пропозицій «від географії», з якими зіткнулася у своєму розвитку європейська ренесансна гуманітаристика. І аж до появи праць Г.Боплана («Опис України». Руан, 1651, 1660; Париж, 1661) та А.Целларія («Королівство Польське, Велике князівство Литовське. Усі регіони праву польському підлеглі. Найновіший опис, міст найзначніших зображення пречудове та начерк цього Королівства географії очам представлений». Амстердам, 1652 та 1659 – латинською; 1660 – німецькою) праця Сарницького залишалася тут поза конкуренцією.

Зрештою, перу автора «Опису» належать численні елементарні «цеглинки» багатьох літературних штампів, які згодом набудуть ознак «природності» та апіорного сприйняття певних ознак України взагалі і її подніпровських теренів зокрема. Чимало фактів, наве-

дених Сарницьким, взагалі не мають аналогів у джерельних вітках своєї доби, інші – змушують по-новому поглянути на знайомі речі та явища української історії. Таким чином, «освоєння» його матеріалів українською історичною наукою відкриває широкі дослідницькі перспективи.

¹ Делюмо Жан. Цивілізація Возрождения. – Екатеринбург, 2006 (французький оригінал – Arthaud, 1973). – С.67.

² Повна оригінальна назва: *Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, juxta revisionem Commissariorum Regionum et Livoniae juxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia [...] Sarnicius.* – Kraków, 1585. За згадками, які містяться у тексті, за час його написання слід визнати 1584 р.

³ Із зрозумілих причин (відмінність латинської та кириличної абетки та специфічні/застарілі форми правопису) абеткового принципу у нашому перекладі не дотримано, хоча літерні розділи (“В”, “С”, “D”) залишені за оригінальною латинською абеткою.

⁴ Видання оригінальних текстів та їх українських перекладів див.: *Вирський Д.С.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – У 2-х ч.

⁵ Нині м. Білгород-Дністровський.

⁶ Себто у володіннях Кримського ханства (скіфи=татари).

⁷ Варіант – “*спосіб ведення війни*”. Отже мова про традиційні закиди козакам у веденні бойових дій «неправильними», нечесними методами.

⁸ До речі теза про козакування як про заняття буйної молоді могла бути запозичена у татар. Як пише хроніка Гваньїні, у відповідь на скарги польського короля кримському хану за татарський набіг на Україну 1516 р. останній відповів, «*що там була одна тільки молодь із зіпсованою честю, а їх він не міг стримати*», див.: *Гваньїні Олександр.* Хроніка європейської Сарматії/ Упорядкув. та пер. з пол. о. Юрій Мицика. – К., 2007. – С.428.

⁹ Себто моделювання майбутніх воєн.

¹⁰ Себто за це не звинуватять у порушенні миру.

¹¹ Місцина на правому березі Дніпра біля о. Тавань, залишки литовської митниці.

¹² У районі сучасного м. Первомайськ на Пд.Бузі. “*Не далеко*” Сарницького, це хіба за мірками Дикого Поля.

¹³ Нині м. *Брусилів*, райцентр Житомирської обл.

¹⁴ Нині мертве місто в Іванківському р-ні Київської обл.

¹⁵ Нині м. *Канів*, райцентр Черкаської обл.

16 Існували острови *Велика Хортиця* та *Мала Хортиця*. На о. Велика Хортиця, в межах сучасного м. Запоріжжя, розташований відомий Національний заповідник Хортиця.

17 *Дромус Ахілла* – у перекладі з давньогрец. *біг (або бігова доріжка) Ахілла* – зазвичай цей топонім пов'язують з Тендерівською косою та о. Левка у Дніпро-Бугському лимані; інший (менш вірогідний) варіант – знаний о. Змішний на Чорному морі.

18 Місто *Коростишів* – райцентр Житомирської обл.

19 На мапі Боплана позначені *Kochanne mons notabilis* (Коханне гори знатні) біля Кічкаської переправи (вище о. Велика Хортиця). Д. Яворницький вважав, що Кохане – то *Кухарів острів* на Дніпрі. Загалом – це предтеча прийдешнього Кодака, який якраз і задумувався як укріплення відразу над Порогами.

20 *Кременецький* (Кременчуцький) *брі́д* знаходився на Пд.Бузі (нижче сучасного м. Первомайськ Миколаївської обл.), щодо *Кучманського*, то, гадаю, йдеться про брі́д через річку Кучмань, праву притоку Пд. Буга. Обидва броди були стратегічними пунктами т.зв. *Кучманського шляху*. Тобто уривок треба тлумачити так, що татари переправляються через Дніпро, а *потім* йдуть до цих двох бродів. Утім, не можна цілком виключати (як ось, здається, і зробив Бельський), що Сарницький говорить про якісь інші броди на самому Дніпрі (Кічкаська переправа?).

21 Себто – напоготові, у бойовій готовності.

22 Візантії.

23 Нині м. *Очаків*, райцентр Миколаївської обл.

24 Себто татар.

25 Відомо, що 1564 р. Язловецькі представляли закладні акти на Чорний-город (пригород Білгорода – напроти нього, на правому березі Дністра) та Хаджибей (їх спадщина по Бучацьким).

26 Річка *Остер*, ліва притока Десни (а вона – ліва притока Дніпра).

27 Річка *Хорол*, права притока р. Псьол, лівої притоки Дніпра.

28 Напевно йдеться про річку *Вільшана* на Черкащині.

29 Найвірогідніше йдеться про або м. *Звенигородка* над р. Гнилий Тикич, райцентр Черкаської обл., або, ширше, про *Звенигородщину*, місцевість, на кордоні Київського та Брацлавського воєводств, басейн річки Синюхи, лівої притоки Пд. Бугу (хоча не виключено, що йдеться про давньоруський Звенигород Київський в околицях Києва).

30 *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії/ Упорядкув. та пер. з пол. о. Юрій Мицик. – К., 2007. – С.728. Щоправда, в українському перекладі Ян Сененьський став Яном Сенявським, є й інші спотворення,

31 *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Т.1. – Львів, 1990. – С.36.

32 Про прямий зв'язок сторожі з козацтвом завважив ще Бернард Претвич, який у своїх спогадах-меморіалі (1550 р.) писав про «*лежання на полі між шляхів на сторожі, що зветься козацтвом*», див.: Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича). Упорядн. Мальченко О.С. – Запоріжжя-Київ, 1997. – С.29, 49.

33 Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях/ НАН України. Інститут історії України. Наук. ред. Ф.М.Шабульдо. Упор. О.Д.Брайченко. – К., 2005. – 172 с.

34 *Senāi Hāci Mehmed Kirimli.* Historia chana Islam Gereja III / tekst turecki wydał, przeł. i oprac. Zygmunt Abrahamowicz; uzupełniający komentarz historyczny Olgierd Górka i Zbigniew Wójcik; pod red. nauk. Zbigniewa Wójcika. – Warszawa, 1971. – S.26.

35 *Шабульдо Ф.М.* Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998. – С.54.

36 Річка *Сула*, ліва притока Дніпра (гирло в районі Кременчуцького водосховища).

37 Річка *Самара*, ліва притока Дніпра.

38 *Болеслав I Хоробрий* – польський князь (992-1025), 1025 р. проголосив себе королем.

39 Мова про р. *Ингулець*, праву притоку Дніпра з гирлом недалеко Ольвії-Торговиці та сусідню з Тисменом-Ингулом (Сарницький згадував, що “Тисмениця” впадає у Дніпро поруч з гирлом Бугу). Локалізацію А.Стороженка “Тисмениці” як р. Кінської слід вважати хибною (ані Сарницький, ані згодом його інтерпретатор Й.Бельський не згадують скільки-небудь докладно про топонімію лівого – “татарського” берега нижнього Дніпра, а р. Кінська або Кінські Води розташована саме там).

40 Варіант – “...*продовжувалось панування Русі та Греції*” (Греція = Візантія).

41 *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, zmódzka i wszstkiej Rusi. Wyd. nowe, będące dokładnem powtórzeniem wydania pierwotnego królewskiego z 1582. – Warszawa, 1846 (репринт – Warszawa, 1980). – Т.2. – S.7. Про Торговищу у Стрийковського (руїни старого міста “в полях за Києвом у напрямку Перекопу”) див. ще: *Strykowski M.* O początkach, wywodach, działalności, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, predtem nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia/ Opracowała Julia Radziszewska. – Warszawa, 1978. – S.87.

42 *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и москвитян/ Перевод В.И.Магузовой. Отв. ред. А.Л.Хорошкевич. – М., 1994. – С.99.

43 У сучасній Україні, крім згаданої кіровоградської *Торговиці*, таку назву мають села в Городенківському та Коломийському р-ні Івано-Франківської обл., Млинівському р-ні Рівненської обл., Конотопському р-ні Сумської обл., є ще річка *Торговиця*, притока Сули.

44 *Петрунь Ф.* Нове про татарську старовину Бузько-Дністровського степу// Східний світ. – 1928. – №6. – С.164.

45 Напевно мова про річку *Тернівку*, притоку Інгульця.

46 Гадаю, йдеться про р. *Ингул*, ліву притоку Пд. Бугу.

47 *Томаківка* – великий острів у гирлі однойменної річки (пізніше острів звався ще Дніпровським островом, Бучками, Буцькою, наприкінці XIX ст. відомий як Городище), невеличкої правої притоки Дніпра. Нині почасти під водами Каховського водосховища, почасти територія м. *Марганець* (район “Острів”) Дніпропетровської обл.

48 Про які саме річки йдеться сказати складно (добре відомий Тясмин зовсім не близько від Томаківки). “*Тесмін*” – також явно не стороженкова р. Кінська (сам Сарницький чітко розрізняв “Тисмен” та “Тисменицю”). Можу лише припустити, що “*Тесмін*” слід тлумачити як р. *Томаківку*, а “*Фесин*” – це той таки стороженків *Базавлук* (хоча, здається, на те саме могла б претендувати і р. Чортомлик). Ймовірно також, що ці річки слід співвідносити з початковою томаківською базою повстання Б.Хмельницького (як писав сучасник “*Kozacy Rebelizanci osiedli w Widlach, iak rzeka Tasmin wpada w Dniepr*”, див.: *Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza/ z rękopismu wydaj K.W.Woycicki*. – T.I. Warszawa, 1846. – S. 280.

49 Насправді назва *Томаківка* має тюркське походження (з татарської “*томак*” – “*шапка*”). Версію Тома (ім’я) → Томаківка згодом підтримає Ш.Старовольський, але вже зробить цього міфічного *Тому* «duce»-вождем (князем, гетьманом).

50 Річка *Трубіж*, ліві притока Дніпра.

51 Напевно р. *Тетерів*, права притока Дніпра.

52 Здається, ця “Зула – не Сула” знадобилася Сарницькому, аби красномовно завершити (він уже згадував, що “Зула” це помилковий правопис Кромера для “Сули”). Неясно лише, чому він вказує для “Зули” відмінні географічні координати, які вказують радше на Волинь? Може йдеться про невеличку р. *Сула* – праву притоку Німану в сучасному Столбцовському р-ні Мінської обл. (Беларусь)?